
Ариадна Воронова
(Православни Свето-Тихоновски универзитет, Москва)

ОБЛИК ШАТОРА У РУСКОЈ АРХИТЕКТУРИ XVI ВЕКА И НЕКА ПИТАЊА О ИСТОМ ОБЛИКУ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ

Анстракт: Разматрају се главни споменици руске архитектуре са завршетком у облику шатора из XVI века по хронологији њиховог настанка: црква Вазнесења у селу Коломенском, црква Усекновења главе Јована Претече у Дјакову, катедрала Покрова на јарку (Василија Блаженог) и низ других мање познатих храмова. Изражена су нека разматрања о изворима и узроцима настанка облика шатора у руској архитектури, као и сличним завршецима купола цркава у Србији, Словенији, Босни и Немачкој.

Кључне речи: цркве са завршетком у облику шатора, руска архитектура XVI века, цркве са «корним звоником».

Хронологија и узроци појаве руских цркава са завршетком у облику шатора оставља мноштво питања у науци. Совјетски научници су у томе пронашли везу са дрвеном руском архитектуром, сличност са каменим кулама-тврђавама, стражарским торњевима, дозвољавали могућност њихове функције као стражарских кула¹. Међутим, последњих година водећи руски стручњаци спровели су опсежне студије о овом проблему, објављивањем претходно необјављених архивских истраживања која су открила нове податке и омогућила да се донесу дубоки информативни закључци о пореклу и узроцима појаве овог јединственог феномена не само у руској, већ и у европској архитектури².

Као први случај примене облика шатора у руској архитектури препозната је црква Вазнесења у селу Коломенском (1532) (сл. 1), коју је наручио велики кнез Василиј III, у својој задужбини на обали реке Москве, у част рођења наследника, будућег цара Ивана Грозног. Василијева супруга Јелена Глинска била је српског порекла, ћерка литванског кнеза Василија

¹ *Всеобщая история архитектуры*, т. VI. Москва 1968, 83.

² А. Л. Баталов, *Некоторые направления в теории и практике итальянского Ренессанса и их отражение в деятельности итальянских архитекторов в России в XVI веке*, Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. 6. Санкт-Петербург 2016, 229–241.

Сл. 1 Црква Вазнесења у селу Коломенском, 1532. г. План, поглед са североистока, „царско место“ на галерије са истока.

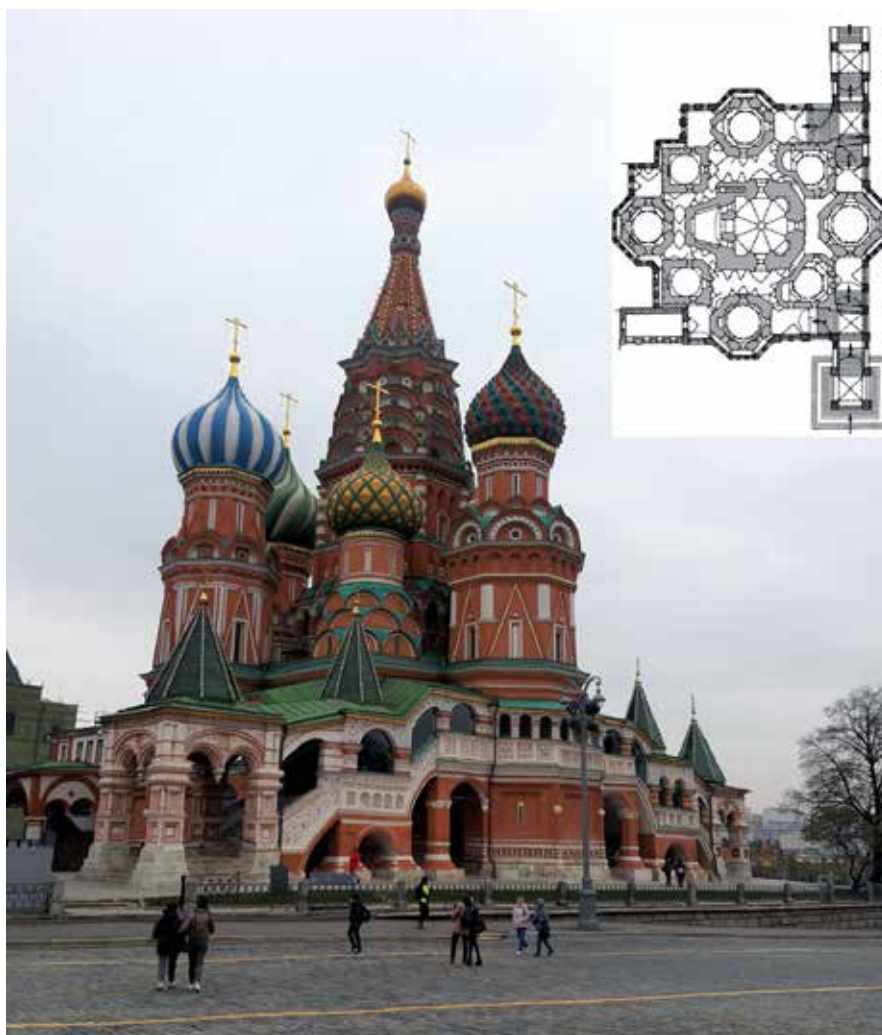
Сл. 1 Церковь Вознесения в селе Коломенском, 1532 г. План, вид с северо-востока, «царское место» на гульбище с востока.

Глинског и Ане Јакшић. Као што је у чланку о роду Јакшића истакао оснивач српске византинистике С. Станојевић, супруга кнеза Глинског била је ћерка српског војводе Стефана Јакшића и унука Јакше, војводе српског деспота Ђурађа Бранковића³. Велика руска кнегиња Јелена Глинска, као регент под малолетним царем Иваном Грозном, одиграла је важну улогу у грађевинском програму Москве XVI века, посебно трговачког округа европског стила у близини Кремља под називом „Китај-город“⁴.

Главне карактеристике јединствене у архитектури цркве Вазнесења у селу Коломенском су вертикализам, динамика композиције и монументалност целе зграде. Крстасти централни план без апсида служи као основа вертикалног волумена, рашчлањеног по висини на три нивоа: правоугаони волумен подрума са дебљином зида 2,5-3м, октагон, шатор са плитком главом на тамбуру. При томе, хоризонтална рашчлањења су одсутна, обими прелазе један у други помоћу закомара и кокошника. У архитектури постоји мноштво готички третираних елемената: ордер, гурти, вимперги.

³ *Россия и Балканы из скриваеомого прошлого*. Русский вестник (24 июля 2006). <http://www.rv.ru/content.php3?id=6416>

⁴ А.Л. Баталов, Л.А. Беляев, *Церковь Вознесения в Коломенском: архитектура, археология, история*. Москва 2013, 19.

Сл. 2 Катедрала Покрова на Рову (храм Василија Блаженог), 1555-1560. г. План, поглед са југозапада.

Сл. 2 Собор Покрова на Рву (храм Василия Блаженного), 1555-1560 гг. План, вид с юго-запада.

Готички и романски мотиви у архитектури храма хармонично се повезују са ордером, подсећајући на прераду ордерних облика у Арханђелској катедрали у Кремљу. Конструктивни начин преласка са правоугаоног волумена на октагон слична је систему степенстих лукова: у угловима правоугаоног волумена распоређени су истоварни лукови пребачени са ослонаца на ослонац и спојени прстеном гвоздених веза⁵.

⁵ *Всеобщая история архитектуры*, т. VI. Москва 1968, 84.

Сл. 3 „Процесија на магарцу“. Гравура према цртежу Николаја Витсена из књиге Адама Олеарија „Опис путовања у Москву“. Лейден, Државни историјски музеј, 1719, Москва.

Сл. 3 «Шествие на осляти». Гравюра по рисунку Николая Витсена из книги Адама Олеария «Описание путешествия в Московию...». Лейден, 1719 г. Государственный исторический музей, Москва.

Отворена галерија окружује читав волумен кулоликог храма, а на источној страни храма налази се престо уз апсиду (царско место), наглашавајући намену светилишта као великокнежачке задужбине. Храм је третиран као сенка над царском породицом, позајмљујући свој облик од киворија над престолом. Према закључцима прихваћеним у руској науци, ова у Русији прва црква у облику шатора се више не сматра производом утицаја дрвене архитектуре или еволуционог развоја камене архитектуре, већ индивидуалним делом изграђеним по посебном налогу. Претпоставља се да је мајстор цркве Вазнесења у Коломенском био Петрок Мали – Пјетро Аннибале, који је у Кремљу саградио цркву Васкрсења Христовог (сачувана је као доњи ниво Филаретског звоника из 1813. године)⁶.

Црква Вазнесења нема историјске аналогије ни у старој руској ни у византијској архитектури, али ипак следи основна правила естетике касне ренесансе, позиционирајући зграду подигнуту на пиједесталу, која се може видети са свих страна. Међутим, бројни примери храмова у дизај-

⁶ Можда је он 1530. године подигао и цркву-звоник Арханђела Гаврила (касније Светог Ђорђа), чинећи јединствену целину са црквом Вазнесења у селу Коломенском, чији је потпуни идентитет јединствених начина градње откривен најновијим истраживањима. А.Л. Баталов, *Ренессансная креативность в русской архитектуре – интерпретация последствий / Италия – Россия: тысяча лет архитектуры*. Составитель Д.О. Швидковский. Torino – Londra – Venezia – New York 2013, 132.

Сл. 4 Црква Св. Сергија у Московском Кремљу, 1557. „Саборни трг у Кремљу“, слика из минијатуре „Књиге о избору на највиши престо великог владара, цара и великог кнеза Михаила Федоровича“, 1672. А.Ф. Малиновски «Преглед Москве. Кремљ.» 1820-их. Москва, 1992, уметак у боји.

Сл. 4 Церковь преп. Сергия в Московском Кремле, 1557 г. «Соборная площадь в Кремле», рис. с миниатюры «Книги об избрании на престо высочайший престол великого государя, царя и великого князя Михаила Федоровича...», 1672 г. А.Ф. Малиновский, «Обзорные Москвы. Кремль. 1820-е гг. Москва 1992, цв. вклейка.

Фиренци (сред. XI в.), у Пизи (сред. XII в. – сред. XIV в.), капела Св. Агате и црква Санто Сеполкро (Светог Гроба) у Пизи (сред. XII в.). Очигледно је да се све ове зграде својим облицима позивају на кувуклију Храма Светог Гроба у Јерусалиму, као и на велики број других ходочасничких и орденских цркава у Европи XII-XIII векова. У унутрашњости цркве Вазнесења у Коломенском створена је илузија обилазне галерије горњег нивоа, што у комбинацији са шатором сугерише да је италијански неимар такође тежио да своју зграду приближи слици Храма Светог Гроба у Јерусалиму⁸.

⁷ Там же, 8.

⁸ А.Л. Баталов, *О происхождении шатра в русском каменном зодчестве XVI в.*, Древнерусское искусство. Идея и образ. Опыт изучения византийского и древнерус-

Сл. 5 Црква Преображења Господњег у селу Остров, 1562-1565. Поглед са истока.

Сл. 5 Церковь Преображения в селе Остров, 1562-1565 гг. Вид с востока.

нерском графikonу великих теоретичара италијанске ренесансе, где се велики централни волумен комбинује са обилазном галеријом на високој аркади и отвореним степеницом, нису изведени ни у Италији ни у другим европским земљама⁷. Прототипови овог централног ентеријера могу послужити крстионице у Италији: у

Сл. 6 Црква Никите Мученика у селу Елизарово код Переславља, сред. XVI в. Поглед са североистока.

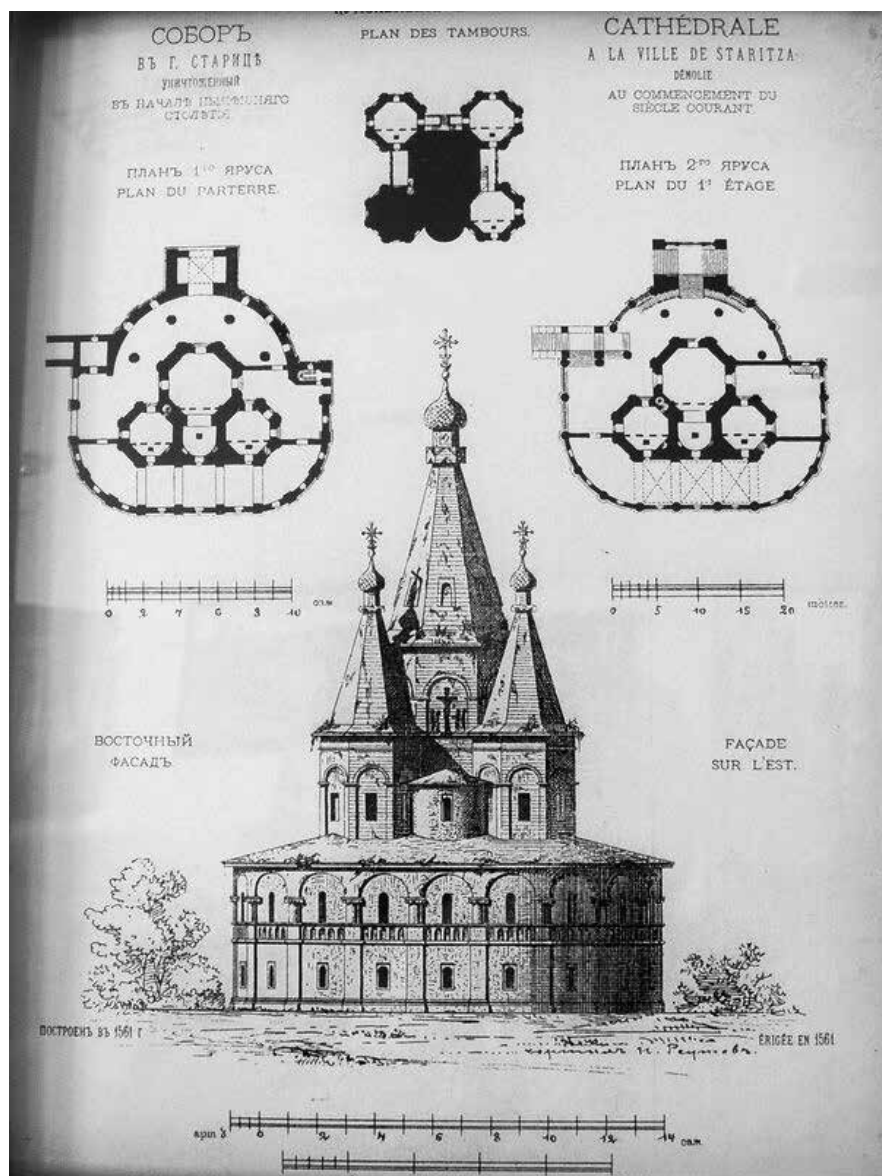
Сл. 6 Церковь Никиты Мученика в селе Елизарово близ Переславля, сер. XVI в. Вид с северо-востока.

Следећи по хронологији руски храм у облику шатора је чувена катедрала Покрова на Рову (храм Василија Блаженог) (1555-1560). (сл. 2) Изузетно лепо смештен на падини до реке, величанствени храм на високом подруму импресионира дивном хармонијом и јединством композиције уз мноштво елемената и декора. Са активном динамиком, сликовитошћу и скулптурношћу спољашњег волумена, његови ентеријери су скромнији, а постављени у круг главне куле, капеле су мале просторије без фресака. Првобитно је галерија храма била отворена, а композиција је била строго центрична: звоник и капела Светог Василија Блаженог појавили су се касније.

У сакралној топографији средњовековне Москве XVI века развила се традиција за формирање посебних зона заветне великокнежевске градње, где су се подизале заветне цркве које су добивале „ругу“⁹, дакле могу се сматрати као аналози задужбина српских великих жупана. Управо у овој сакралној зони уз Кремљовски јарак, где је већ постојало мноштво таквих цркава, првобитно је подигнута дрвена црква Свете Тројице 1553.

ског искуства, Москва 2009, 55–74.

⁹ Руга – исплате свештенству у руској држави, издаване из државне касе или из сопствених средстава великог кнеза, које је саградило овај храм по „завету“, тј. обећањем.

Сл. 7 Борисоглебска катедрала у граду Старица, 1558-1561. Поглед са истока. „Руска старина у споменицима црквене и грађанске архитектуре“. Састављач А. Мартынов. Текст И.М. Снегирев. Москва 1857, уметак у боји.

Сл. 7 Борисоглебский собор в городе Старица, 1558-1561 гг. Вид с востока. «Русская старина в памятниках церковного и гражданского зодчества». Составитель А. Мартынов. Текст И.М. Снегирев. Москва 1857, цветная вклейка.

Сл. 8 Храм Усековања главе Јована Крститеља у селу Дјаково, 1560-1570. Поглед са запада.
Сл. 8 Храм Усекновения главы Иоанна Предтечи в Дьяково, 1560-1570 гг. Вид с запада.

Сл. 9 Црква-звоник у част Распећа Господњег в Александровой Слободе, 1570-е гг. Поглед са југоистока.
Сл. 9 Храм-колокольня в честь Распятия Господня в Александровой Слободе, 1570-е гг. Вид с юго-востока.

године, затим дрвена Покровска катедрала 1554. године, након чега 1555-1561. године је изграђена камена Покровска катедрала. Поводом војних победа на истоку (над Казанским и Астраханским канатама) и на западу (у Ливонском рату, кад је руска држава добила излаз на Балтичко море), цар Иван Грозни је одлучио да оваплоти идеју меморијала у архитектури Покровског саборног храма¹⁰. Архитекте су се суочиле са задатком да повежу 8 цркава посвећених свецима, чији су се дани поштовања поклопили са данима битака за Казањ. Девета централна кула изнад главног олтара у част Покрова Богородице (на дан заузимања Казања) подсећа на шаторску композицију Вазнесењске цркве у селу Коломенском¹¹. Присилно кршење симетрије ствара сликовиту композицију: степенице на луковима са тремовима, лавиринти ходника, капеле су као стубови у успону. Овде се користи начин смањивања рељефа елемената одоздо према горе: од високог рељефа доњих делова до плитког рељефа горњих делова, према начину који се користи у цркви Вазнесења у селу Коломенском¹².

¹⁰ Н.И. Брунов, *Храм Василия Блаженного в Москве. Покровский собор*. Москва 1988, 25.

¹¹ *История русской архитектуры*, Москва 1956, 148-152. *Всеобщая история архитектуры*, Москва 1968, 88-89.

¹² А.В. Иконников, *Тысяча лет русской архитектуры*, Москва 1990, 175-176.

Према најновијим истраживањима А. Баталова, архитекте катедрале не могу се сматрати, као што је сматрало раније, руски мајстори Барма и Посник. Градитељи катедрале били су прожети идејама ренесансе, умели су да направе планове за идеалне центричне вишеделне структуре уобичајене у Европи, слободно оперишу готичком традицијом и поседују способност креативног стварања нових облика, карактеристичних за ренесансне мајсторе. Принципи композиције, конструктивни начини и декоративни мотиви архитектуре катедрале имају јасне паралеле на Западу. Њен изглед не налази се у еволуцији руске архитектуре, већ постаје резултат јединственог донаторског програма. Катедрала означава почетак развоја типа вишекапелног центричног храма, у коме су подруми стубастих цркава уједињени зидовима и засвођеним ходницима са кружним ходом кроз галерије. Истовремено, њена архитектура је парафраза романичких, готичких и ренесансних елемената. Приказује искуства мајстора италијанске ренесансе у стварању идеалног центричног храма: Брамантеа, Леонарда да Винчија, Филаретеа (Сфорзиндин трактат), Себастијана Серлија (пројекат идеалног храма у његовој расправи је сличан по композицији Покровској катедрали). Нови архитектонски језик подразумева и нове принципе декорације: потпуну деформацију површине, претварајући је у континуирано декоративно поље, коришћењем плочица и, по први пут, металних украса¹³.

Јединственост симболике храма је у томе да то је била слика Јерусалима, „града-храма“: према сведочењима путописаца, Московљани су звали овај храм „Јерусалим“. Композиција Покровске саборне цркве упоређује се са просторном структуром храма Гроба Господњег као конгломерата храмова над светињама, са посебно постављеним „Лобним местом“ као симболом Голготе. Архитектонски концепт катедрале укључивао је древни обред „Процесија на магарцу“ (сл. 3) на дан празника Уласка Господњег у Јерусалим¹⁴. Овај догађај из свете историје осликавала је процесија која се сваке године изводи на тај дан уз учешће великог кнеза, многих бојара и свештенства. Патријарх је у том тренутку симболизовао Христа који улази у Јерусалим. Седео је на коњу, који је био вођен уздом великог кнеза. Поворка је ишла ка Покровској катедрали, у којој се са запада налази капела Улаза Господњег у Јерусалим, па је тако овај храм постао симбол Светог Града¹⁵.

¹³ А.Л. Баталов, *Ренессансная креативность в русской архитектуре, 153-165, 337-341, 421*.

¹⁴ *Проезжая по Московии. Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов*. Москва 1991, 195-196. *Иностранцы о древней Москве. Москва XV-XVII веков*. Москва 1991, 69. И.К. Кондратьев, *Седая старина Москвы*, Москва 1997, 172-173. О.П. Щенкова, А.С. Щенков, *Московский центр в Китай-городе XVI-XVII веков*, Москва 2016, 95-98.

¹⁵ А.Л. Баталов, Л.А. Беляев, *Сакральное пространство средневековой Москвы*, Москва 2010, 120, 331. У освојеном Казању подигнуте су сличне заветне цркве – походне платнене: Благовештење, Арханђел Михаил, Св. Катарина, Спас Нерукотворени, Св. Кипријан и Јустина (дан заузимања Казања), Васкрсење Христово; дрвени: Благовести, Покров Богородице, муч. Димитрије Солунски; камени: Спас Нерукотворени, Благовештење, манастир Св. Николе. А.Л. Баталов, *Собор Покрова Богородицы на Рву. История и иконография архитектуры*. Москва 2016, 55, 86-95, 98-100.

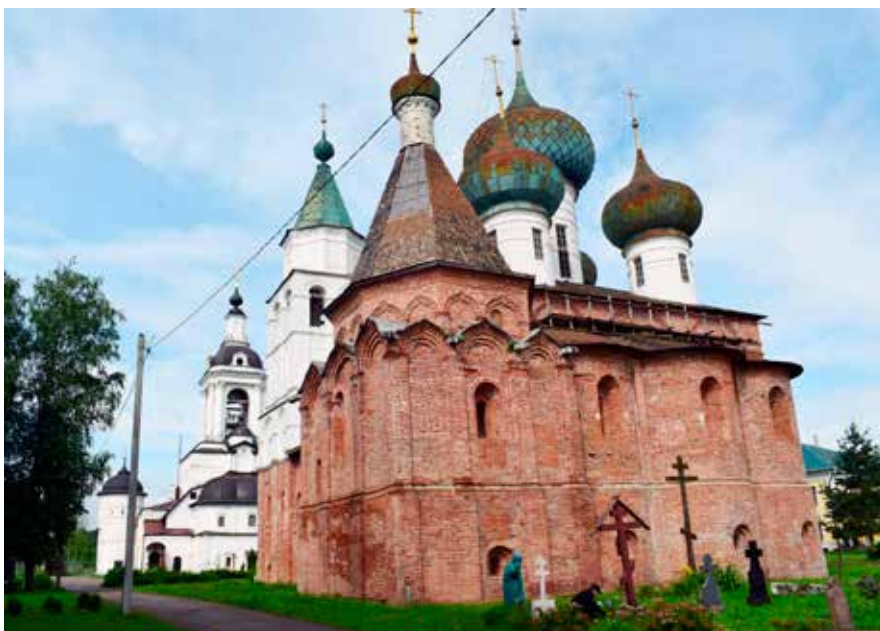
Сл. 10 Црква Петра Митрополита у Переслављу, 1584-1585. План, поглед са југозапада, шатор изнутра.

Сл. 10 Церковь Петра Митрополита в Переславле, 1584-1585 гг. Вид с юго-запада, план, шатер изнутри.

Саборни храм Покрова Богородице означио је почетну фазу у развоју типа вишекапелне центричне цркве, у којем је оличена идеја просторног израза храма са мноштвом капела. Током реструктурирања Успенске и Арханђелске катедрале Московског Кремља од стране италијанских архитеката у XV-XVI веку, отпочели су процеси преноса призиданих капела у унутрашњост нових цркава, а средином XVI века храм са мноштвом капела је већ постао основа архитектонског дизајна многих руских цркава. Посвете престола сведоче о делима Божијим, међусобно повезаним у животу светитеља или догађај који се догодио наручиоцу. Све капеле су се градиле одмах „на једној основи“, а нису се спајале спонтано током времена, као што је то било раније. На другом нивоу, волумени капела су постали самостални: њихову просторну одвојеност једног од другог наглашавале су галерије са кружним обиласком око саборних капела¹⁶.

Наравно, такве значајне грађевине као што су црква Вазнесења у селу Коломенском и Покровска катедрала изазвале су појаву многих цркава са завршетком у облику шатора широм Русије. Неке од њих су, међутим, почеле да се појављују истовремено са њима, већ средином XVI века, што указује на почетак ширења такве архитектуре у Русији у овом

¹⁶ Там же, 174-177.

Сл. 11 Капела преп. Авраамија у Богојављенског католикону Авраамијевог манастира у Ростову Великом, сред. XVI в. Поглед са југоистока.

Сл. 11 Придел преп. Авраамия в Богоявленском соборе Авраамиева монастыря в Ростове Великом, сер. XVI в. Вид с юго-востока.

периоду. На пример, то је црква Светог Сергија Радоњешког (1557) (сл. 4) у Московском Кремљу, у дворишту Тројице-Сергијевог манастира. У XVIII веку је демонтирана, али су у изворима сачуване неке њене слике из XVI-XVII века. Очигледна је сличност њених композицијских начина са централним волуменом Покровске катедрале, са којим је изграђена скоро истовремено. Вероватно, црква Светог Сергија са завршетком у облику шатора била је једна од првих варијација на тему централног волумена Покровске катедрале, која је дала снажан стваралачки замах овој архитектури током друге половине XVI века¹⁷. Поједностављена верзија ове цркве представљена је у архитектури храма Светог Николе у Балахни код Нижњег Новгорода (1552), где се једини ред кокошника налази на лицима октогона.

На путу цара Ивана Грозног из Казанског похода, по његовом налогу, подигнуто је више цркава са завршетком у облику шатора. Једну цркву од најближих према Москви цар је подигао на свом сеоском имању

¹⁷ Е.И. Рузаева, *К истории шатровых монастырских трапезных: церковь преподобного Сергия на Троицком подворье в Кремле*, Московская Русь. Проблемы археологии и архитектуры. К 60-летию Леонида Андреевича Беляева. Москва 2008, 279-291. А.А. Воронов, *Богоявленский Троице-Сергиев монастырь в Московском Кремле. Проблемы эволюции планировки и застройки*, Искусство христианского мира, выпуск IV. Москва 2000, 64-65.

Сл. 12 Успенска црква Брусенског манастира у граду Коломна, сред. XVI в. Поглед са југоистока.

Сл. 12 Успенская црковь Брусенского монастыря в Коломне, сер. XVI в. Вид с юго-востока.

– Преображенску цркву у селу Остров (1562-1565) (сл. 5) близу села Коломенское. Овај храм има две симетричне ниске капеле и очигледне псковске карактеристике у архитектури, што омогућава да га се сматра делом псковских мајстора. Због недостатка подрума, присуства хоризонталних рашчлањења и бочних капела, архитектонски изглед ове цркве је мање динамичан у односу на цркву Вазнесења у селу Коломенском¹⁸. Даље на путу Ивана Грозног, у Мурому је изграђена црква Светих Козме и Дамјана, која је кубични једноапсидни храм овечан вишестраним шатором сложене конструкције. Првобитна висина шатора, у чијој архитектури су видљиви готички мотиви, износила је 12 метара¹⁹.

Директан утицај Покровске катедрале као архитектонског узорка најизраженији је у двама црквама из средине XVI века. Црква Никите Мученика у селу Елизарово код Переславља (сл. 6) подигнута је као споменик војницима који су погинули приликом заузимања Казања. Никитска

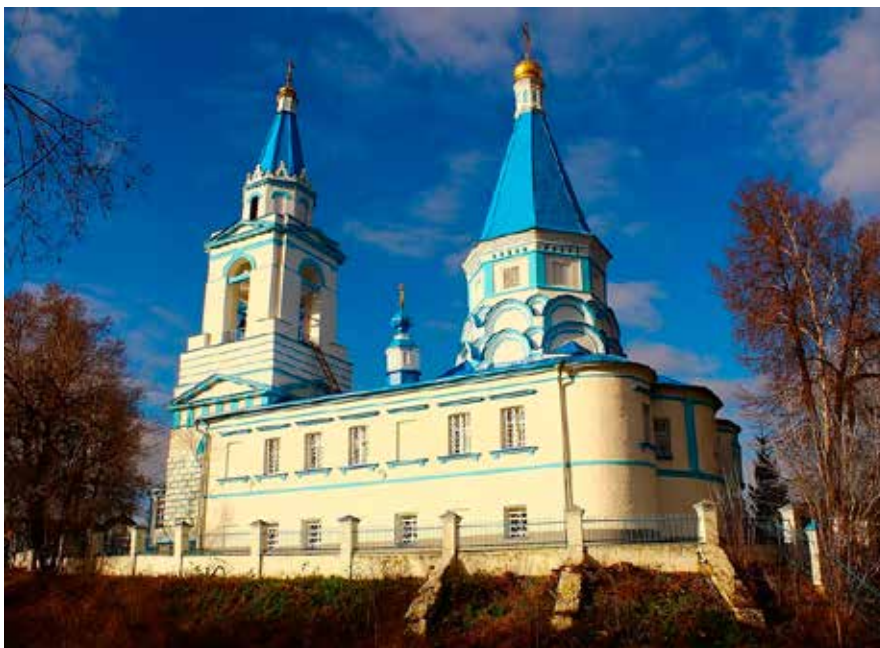
¹⁸ А.Л. Баталов, *Церковь Преображения Господня в селе Остров. Вопросы датировки и происхождения мастеров*, Москва 2010, 59-60, 63-65. А.Л. Баталов, *Собор Покрова Богородицы на Рву*, 311.

¹⁹ А.Г. Мельник, *Интерьер церкви Козьмы и Демьяна в Муроме*, Проблемы истории и культуры, Ростов 1993, 129-137. Сада је шатор цркве обновљен, али ова реконструкција је сумњива.

Сл. 13 Католикон Преображења Воротинског манастира («Спас на Угри») у близини Калуге, 1561. Поглед са југоистока.

Сл. 13 Преображенский собор Воротынского монастыря близ Калуги («Спас на Угре»), 1561 г. Вид с юго-востока.

Сл. 14 Храм Рођења Христовог у селу Беседи, 1598-1599. Поглед са југа.

Сл. 14 Храм Рождества Христова в селе Беседы, 1598-1599 гг. Вид с юга.

Сл. 15 Црква Богојављења у селу Красном на Волги код Костроме, 1592. Поглед са северозапада.

Сл. 15 Богоявленская церковь в селе Красное на Волге близ Костромы, 1592 г. Вид с северо-запада.

црква припада типу цркава без стубова који су били уобичајни средином XVI века, чији је дизајн доживео значајно поједностављење у односу на крстасте грађевине окружене галеријама из прве половине века. Храм Светог Никите понавља слику цркве Вазнесења у селу Коломенском. Са источне стране уз цркву, скоро квадратне основе, прилежу три полукружне апсиде, а прелаз из четвороугла у октагон изражен је са осам полукружних кокошника у њеној основи. Раније се четвороугао завршавао са три реда полукругова, изнад којих се надвијао октагон, крунисан плитким осмостраним шатором, отвореним изнутра, са благо удубљеним ивицама. Касније четвороугао је дозидан, а доњи редови полукругова су сакриве-

Сл. 16 Црква Светог Георгија Владичног манастира у Серпухову, 1598-1606. Поглед са југоистока.

Сл. 16 Церковь Св. Георгия Владычного монастыря в Серпухове, 1598-1606 гг. Вид с юго-востока.

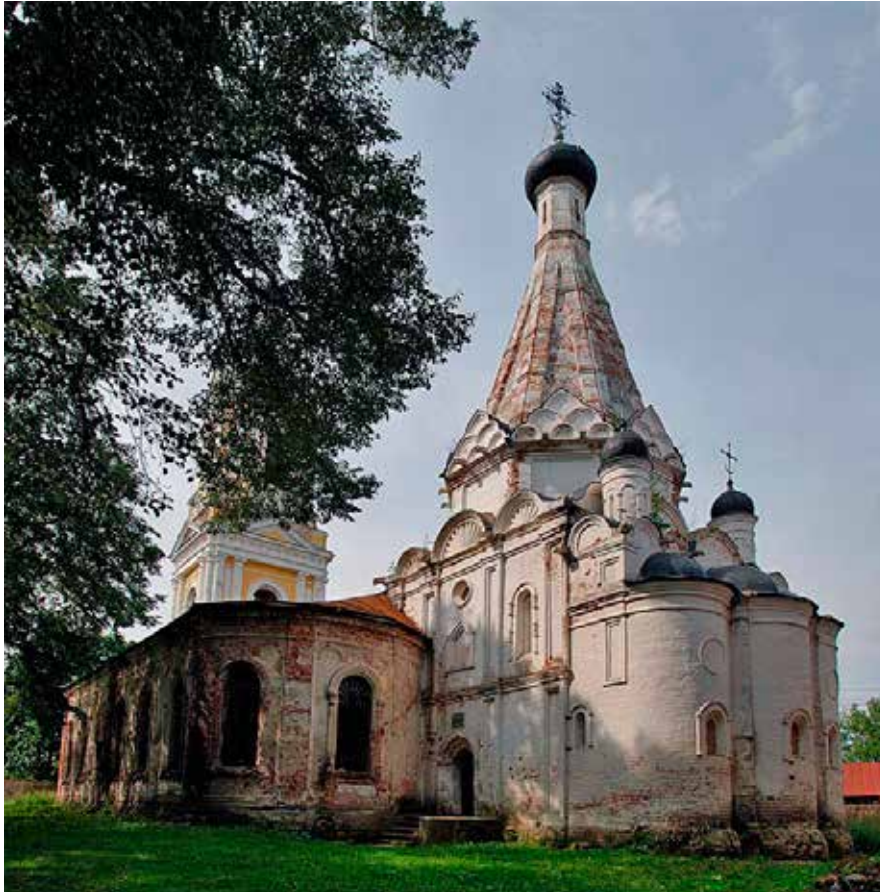
ни²⁰. Храм Васкрсења Христовог у подмосковском селу Городња шематски понавља карактеристике композиције главног волумена Покровске катедрале, као и неке препознатљиве детаље других капела овог храма²¹.

Другу половину XVI века обележило је првосветитељство најистакнутије црквене личности, првог Патријарха Московског и целе Русије Јова (1589–1605), родом из земаља око града Старица. Процват духовног и културног живота града Старице повезан је са његовим именом и постављањем на патријаршки престо. 1558-1561 година овде је изграђена Борисоглебска катедрала (сл. 7), у спомен пораза Казанског каната. Главни задатак оваквих грађевина био је да изразе општи узлет националног духа, идеје државности. С тим у вези, треба нагласити да је идејско заједништво довело до типолошке близине саборне цркве у Старици и московске катедрале Покрова на Рову²².

²⁰ Л.Б. Сукина, *Никитская церковь в селе Елизарово – памятник «Казанского взятия»*, Про мегогіа. Сборник материалов научной конференции, Курск 2006, 89.

²¹ А.Л. Баталов, *Собор Покрова Богородицы на Рву*, 269.

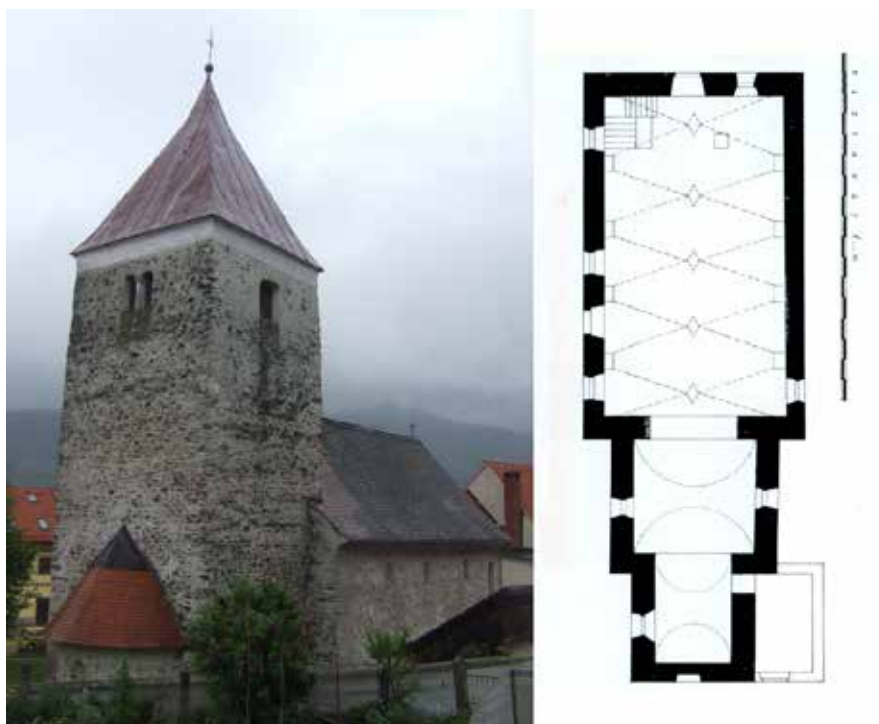
²² А.А. Якубова, *К истории постройки Борисоглебского собора в Старице*, Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства, выпуск 1 (17), Москва 2015, 102-103.

Сл. 17 Црква Смоленске иконе Богородице у селу Кушалино, 1592. Поглед са југоистока.

Сл. 17 Церковь Смоленской иконы Богоматери в селе Кушалино, 1592 г. Вид с юго-востока.

Борисоглебска катедрала постала је задужбина рођака цара Ивана Грозног – кнеза Владимира Старицког у престоници његове земље – граду Старици. Неочувани камени петошаторни храм изгледао је као централни стуб окружен малим суседним капелама. Изнад главног волумена уздизало се пет октогона, који су чинили симетричну групу са моћним шаторима. Катедрала је стајала на високом подијуму с лучном галеријом, дискретно украшеном каменим резбаријама. Јединствена карактеристика објекта била је изузетно богата декорација фасада од глазираних полихромних плочица са цветним орнаменталним шарама и крупним иконама. Осим тога, храм је био опасан поплочаним летописним фризом, потврђујућим његову функцију као задужбину: „...родитељима за успомену и сећање за породицу, а овом граду на украс и на одобравање, од злих непријатеља и свим

Сл. 18 Црква Св. Вида у Дравограду, Словенија, XII в. Поглед са североистока, план.

Сл. 18 Црковњ Св. Вида в Дравограде, Словения, XII в. Вид с северо-востока.

хришћанима на спасење²³. У бојама плочица доминирале су тамнољубичаста и црна, што је целокупној декорацији грађевине дало необичну боју, невиђену ни у једној грађевини XVI века. Катедрала је тешко оштећена у Смутном времену, а 1658. године, по налогу патријарха Никона, који је забранио изградњу шатора у Русији, храм је разрушен, а затим демонтиран.

Храм Усековања главе Јована Крститеља у селу Дјаково (1560-1570) (сл. 8) је такође подигао цар Иван Грозни на свом имању у близини Москве, недалеко од Вазнесењске цркве у селу Коломенском. Осмострана кула у центру композиције крунисана је плитком куполом на високом тамбуру окруженом полуцилиндрима и фронтонима. Четири мање куле на угловима показују везу са традиционалним руским петокуполним типом цркава. Доминантност централне куле даје монументалност целој грађевини, која користи и форме тврђавске архитектуре: декоративне машикуле уоквирују основу централне куполе и полуцилиндричне контрафоре тамбура. У ентеријеру систем преласка са горњих тамбура на зид такође репродукује принцип зидања машикула. Црква је упрошћена реплика Покровске катедрале, а секундарни италијанизми и геометризовани декор приближавају

²³ И.П. Крылов, *Материалы для истории города Старицы Тверской губернии*, выпуск 1, Старица 1905, 85.

је делима царске школе из 1560-их и 1570-их, међу којима су вишестубна Борисоглебска катедрала у Старици и храмови Александровске Слободе, укључујући и цркву Распећа Господња²⁴.

Александровска Слобода – омиљена и главна резиденција цара Ивана Грозног – изгледала је као сеоски замак, окружен зидовима и јарцима. Унутар зидова су се налазиле три камене цркве, од којих је једна, Троицка, имала шаторски завршетак. Поред тога, комплекс је обухватао камене палате, многе господарске зграде и цркву-звоник у част Распећа Господњег (1570-их) (сл. 9), која је осмострани торањ. Њена старија два доња нивоа имала су црквену намену; грађени су високом аркадом, на коју се ослања наткривена галерија другог реда. Изнад су три реда кокошника, а још више мали октагон овенчан шатором са куполом. Свих осам страна шатора имају отворе као неопходан елеменат звоника. Међутим, како су показала рестаураторска истраживања, звоник укључује пређашњу цркву у облику стуба са осмостраним тамбуром и, по свој прилици, нешто издуженом куполом²⁵. Неимари цркве Петра Митрополита у Переслављу-Залеском (сл. 10) – последње цркве са завршетком у облику шатора из времена Ивана Грозног – окренули су се моделу цркве Вазнесења у селу Коломенском, у чијој основи је једнакокраки крст²⁶. Разлози за подизање овако необичне архитектуре храма у последњој години живота цара Ивана Грозног у граду, где се налазио његов „государев двор“, могло би да буде кајање због убиства сина и других његових злочина²⁷.

Промене у саставу цркава са завршетком у облику шатора почеле су да се дешавају већ половином XVI века, када је зацртан компромис са најчешћим типом црквеног здања – четворостубним храмом. У овим зградама појављује се четвороугао подељен лопатицама на делове, који су затворени традиционалним кокошницима, скривајући прелазак из четвороугла на октогон. Први такав храм била је капела Светог Авраамија Богојављенског католикона Авраамијевског манастира у Ростову Великом (сл. 11). Први храм са завршетком у облику шатора без октагона, где шатор израста директно из четвороугла, а апсида је завршена са три апсиде, била је Успенска црква Брусенског манастира у граду Коломна (сл. 12). Њој је по композицији блиска црква Илије Пророка у Прусима код Коломне.

²⁴ А.Л. Баталов, *О датировке церкви Усекновения Главы Иоанна Предтечи в Дьякове*, Русская художественная культура XV-XVII веков. Государственный историко-культурный музей-заповедник „Московский Кремль“. Материалы и исследования. Выпуск 9, Москва 1998, 219-236.

²⁵ В.В. Кавельмахер, *Памятники архитектуры древней Александровой слободы*, Владимир 1995, 75-76. *История русской архитектуры*, Москва 1956, 155. Кавельмахер В.В. *Новые исследования Распятской колокольни Успенского монастыря в Александрове*, Реставрация и архитектурная археология. Новые материалы и исследования. Москва 1991, 116-118.

²⁶ А.Л. Баталов, *Московское каменное зодчество конца XVI века. Проблемы художественного мышления эпохи*, Москва 1996, 164.

²⁷ Л.Б. Сукина, *Еще раз о дате строительства церкви Петра Митрополита в Переславле-Залеском: опыт историко-культурной интерпретации причин «обновления» храма*, История и культура Ростовской земли, Ростов Великий 1999, 169-173.

Градитељи католикона Преображења Воротинског манастира („Спас на Угри“) (сл. 13) у близини Калуге (1561), враћајући се моделу првог храма са завршетком у облику шатора – цркве Вазнесења у селу Коломенском – створили су нови тип таквог храма. Редови кокошника овде служе као прелаз са доњег широког октагона на горњи ужи октагон. Њихова равномерна дистрибуција побољшава целовитост пирамидалне композиције.

После епохе Ивана Грозног, од 1584. године долази кратак период владавине цара Феодора Јовановича, а затим од 1598. године – цара Бориса Годунова, када се појављују нове верзије композиције храма са завршетком у облику шатора. Међу њима се издваја црква Рођења Христовог у селу Беседи (1598-1599) (сл. 14) близу Москве чија су јединствена одлика низови кокошника на плохама и ивицама октагона. Црква Богојављења у селу Красном (1592) (сл. 15) на Волги код Костроме подигнута је на високом подруму, са октагоном на четвороуглу. Трослојни октагон је украшен полукружним кокошницима, слојеви су одвојени профилисаним венцима. Прелаз из шатора у високи тамбур изведен је као низ кокошника, а сам тамбур је крунисан малом куполом. У подножју шатора постављене су пирамидалне композиције кокошника – детаљ позајмљен од централног стуба саборне цркве Покрова на Рову. Црква Успења Богородице Спасо-Евфимијевског манастира у Суздаљу има четвороугао без кокошника, али као и у горе описаном храму, додатни редови су се појавили на ивицама октагона²⁸.

Кокошници у подножју шатора појављују се у архитектури цркве Светог Георгија Владичног манастира у Серпухову (1598-1606) (сл. 16), цркве Ваведења Пресвете Богородице у Успенском манастиру у граду Старици (1580-1590-е), као и у цркви Смоленске иконе Богородице у селу Кушалино (сл. 17) (1592, обе у Тверској области). Црква у селу Кушалино је живописан споменик такозване «годуновске» архитектонске школе, која има низ јединствених карактеристика. Фасаде храма имају јасно, скоро ордерно рашчлањивање, као и „шкољке“ у закомарима и профилисане венце и лопатице, што је вероватно утицај архитектуре Арханђелске катедрале Московског Кремља. Облик шатора са ниским октагоном има много заједничког са црквом Богојављења у селу Красном. Вероватно су локални мајстори подигли Смоленски храм под вођством московског неимара.

Чини се да би претходници руских цркава са завршетком у облику шатора на западу могле бити не само ренесансне грађевине, већ и средњовековне цркве са повећаним волуменом изнад централног дела. Посебну пажњу заслужују храмови без апсиде, где повећан волумен засењује простор пресбитерија, као у цркви Вазнесења у селу Коломенском – родоначелника руске архитектуре са завршетком у облику шатора – као и у цркви-звонику у част Распећа Господњег у Александровској Слободи и у храму Петра Митрополита у Переслављу.

У западноевропској романици, посебно у словеначкој романици, таква појава је једнобродна црква са звоником изнад хора, односно олтарског простора (словен. „корни звоник“, нем. „Chorturm“). Главни елеме-

²⁸ А.Л. Баталов, *Московское каменное зодчество конца XVI века*, 164-169.

нат грађевине је „корни звоник“ – посебна архитектонска форма, чији се западни зид ослања на источни зид брода, односно на тријумфални лук. Звоник може бити отворен целом висином, а ужад од звона су слободно висела право на олтар, или су ишла преко отвора у плочи међу спратовима да би се могло звонити из олтарског простора у одређеним моментима литургије. Такве цркве су познате и у дороманици али углавном датирају из периода IX – XII века, а у неким европским земљама њихова традиција се сачувала до барокног доба. То је самосталан архитектонски тип, који се налази претежно у мањим сеоским црквама и твори регионално издвојену групу²⁹.

Примери цркава са звоником изнад хора у Словенији су цркве Светог Вида у селу Дравоград (сл. 18), Светог Мартина у Лашком, Светог Мартина у Шмартном на Похорју, Свете Тројице у селу Велика Недеља. У Немачкој такође је сачувано неколико примера цркава са «корним звоником», иако је већина преграђена. Углавном се налазе на земљишту стразбуршке епископије, на пример црква Светих апостола Петра и Павла у селу Вителбах, Светог Лаврентија у селу Обердолендорф код Келна, Светог Мартина у селу Бухенау код Келна близу Марбурга. Две сличне цркве налазе се у околини Берлина, у селу Груноу и у селу Силбиц код Халеа (сл. 19)³⁰.

У контексту комбиновања функција саме цркве за богослужење и звоника, можемо се присетити и древније руске „цркве под звоном“, иако је у њима ниво звоњаве одвојен преко свода од црквених просторија, а процес звоњења се врши споља. Прва од ових је црква Силаска Светог Духа у Тројице-Сергијевој лаври, коју је подигао артел псковских мајстора почетком XV века у традицијама ране московске архитектуре. За разлику од строге архитектуре Свето-Тројицког католикона, црква Силаска Светог Духа се одликује лакоћом, чак и грациозношћу, декором фасада. Уоквирена је, попут круне, ременом кокошника у облику кобилице над луковима у којима су постављена звона. Звоник се користи као основа тамбура, који служи само као звучни резонатор. План и архитектура цркве следе московске традиције, а у звонику се виде псковски облици и технике³¹.

Најзначајнији руски храм-звоник налази се у Московском Кремљу. Цркву Јована Климака (звоник Ивана Великог) саградио је 1505-1508. г. италијански архитекта Бон Фрјазин као високу доминацију Кремља. Идеја о «небеским степеницама» се осећала у изгледу прве зграде из доба Ивана Калите, која је комбинирала цркву и звоник, попут поменуте цркве Силаска Светог Духа у Тројице-Сергијевом манастиру. Кула има осмоугаони план

²⁹ М. Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982, 33, 331. Писали смо о томе детаљно, види: А. Воронова, *Кула изнад укрсницом и «корни звоник»: проблем генезиса и могуће византијске паралеле*, Богословље, LXXVI број 1, Београд 2017, 179-185.

³⁰ А. Воронова, *Кула изнад укрсницом и „корни звоник“*, 179-185.

³¹ Види: А. Воронова, *Карактеристике архитектуре Московске Кнежевине XV века и сличне појаве у српској култури истог периода, Ниш и Византија XX*. Ниш 2022, 282-283. *Памятники архитектуры Московской области*, выпуск 2, 48-49. Д.А. Петров, *Проблемы реконструкции первоначального облика и место в истории архитектуры, Свод памятников архитектуры Московского Кремля. Колокольня «Иван Великий» и соборные звонницы. Под общей редакцией А.Л. Баталова*. Москва 2015, 27-38.

Сл. 19 Црква Св. Мартина у с. Бухенау, Немачка, XIII в. Поглед са југоистока. Црква у с. Грјуноу, Немачка, XIII в. Поглед са североистока.

Сл. 19 Церковь Св. Мартина в Бухенау, Германия, XIII в. Вид с северо-востока. Церковь в Грюноу, Германия, XIII в. Вид с юго-востока.

и три нивоа, укупне висине 60 метара. Таква структура захтевала је висок технички ниво грађевинских радова. Темelj зграде дубоке 10 метара била је степенаста крња пирамида³². Слична конструкција темeља коришћена је и у цркви-звонику Св. Ђорђа у селу Коломенское, која је јединствен комплекс са Вознесенском црквом. Најновија археолошка истраживања потврдила су истовременост ових грађевина и довела до претпоставке да их је изградио исти италијански архитекта Пјетро Анибале³³.

Нагласак поткуполне укрснице са кулоликим волуменом налази се и у раним споменицима рашке архитектуре. То директно долази до изражаја у композицији цркве Светог Ђорђа у Расу (1170-1171). Позната је реконструкција првобитне идеје кубичног волумена са завршетком у облику шатора над куполом цркве Богородице Евергетиде у Студеници (1183-

³² И.Л. Бусева-Давыдова, *Храмы Московского Кремля: святыни и древности*, Москва 1997, 173.

³³ А.Л. Баталов, Л.А. Беляев, *Церковь Вознесения в Коломенском*, 64-67. А.Л. Баталов, *Ренессансная креативность в русской архитектуре*, 147-149.

1196).³⁴ Сличан завршетак куполе има и црква Свете Марије на острву Мљету, која је прелазна варијанта од јужнодалматинског једнобродног поткуполног типа према споменицима рашке архитектонске школе Србије. Поред тога што црква Свете Марије стилски остаје у току савремене романике, по свом плану и структури храм се приближава споменицима рашке школе, а понекад се сматра и једним од њених родоначелника³⁵. Квадратна кула је неизоставно присутна у композицији малих средњовековних цркава Далмације са издигнутим призматичним волуменом изнад поткуполне укрснице, који представља једнобродни тип куполе. Претежно западна оријентација ових крајева утицала је и на касније споменике средњовековне архитектуре у Србији и Босни. На тлу Босне, такав примјер је Ваведењска црква у манастиру Гомионица (Залужје), између Бањалуке и Санског моста, код Змијања. Датира из прве половине XVI века, после 1540. године, и има завршетак купола у облику шатора на округлом тамбуру. Црква Арханђела Михаила у манастиру Моштаница код Козара, близу Босанске Дубице, датира из 1538. године, има сличан завршетак купола у облику шатора, али на октагоналном тамбуру³⁶. У Србији као примери завршетка купола у облику шатора над високом октагоналном тамбуру могу послужити црква Вазнесења Господњег у манастиру Рача код Бајине Баште, подигнута после 1516. године, и црква Светог Николе у манастиру Ново Хопово на Фрушкој гори с почетка XVI века. Њен тамбур са 12 страна је окружен са 12 грациозних стубова који подржавају кров у облику шатора³⁷.

Наравно, сви ови споменици могу се врло условно довести у корелацију са руским типом храмом са завршетком купола у облику шатора, али се наведени објекти, који припадају различитим архитектонским типовима, и који представљају далеке композицијске паралеле, могу објаснити општим током развоја средњовековне архитектуре. Тренд повећања волумена централног стуба почео је да се јавља у руској архитектури тек крајем XII века, на пример, у спољном изгледу цркве Арханђела Михаила 1190. године у Смоленску, где је већ изражен енергичан и јак покрет у висину, као и у слободном високом ентеријеру храма без галерија. Динамика сложених обима је ојачана великим бројем вертикала, насталих вишепрофилисаним сноповима пиластара. Током овог периода тај тренд се одражава у архитектури цркве Свете Параскеве у Чернигову. Витак храм у облику торња је сасвим необичан по изгледу, што изазива сличност цркве са огромном запаљеном свећом. Могуће је да је на „пламени“ узлет

³⁴ М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве*. Споменици српске архитектуре средњег века. Корпус сакралних грађевина. Београд 1986, 90. М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*. Споменици српске архитектуре средњег века. Корпус сакралних грађевина. Београд 1989, 96.

³⁵ В. Кораћ, *Црква Св. Марије на Мљету*, Између Византије и Запада: одабране студије о архитектури. Београд 1987, 174-185.

³⁶ *Православни манастири у Босни и Херцеговини*, Гацко-Београд 2008, 202, 230.

³⁷ С. Милеуснић, *Српски манастири од Хиландара до Либертвила*, Београд 2004, 245, 300.

архитектонских облика цркве Св. Параскеве утицала рана готика, на што указује и веза цркве са градском трговином и, дакле, најновијим достигнућима европских архитеката. У поређењу архитектонског развоја руског и српског средњовековног градитељства најважнији моменат је хронолошка паралела у настанку тенденције ка вертикализацији, како у обиму, тако и у унутрашњем простору цркве. О томе смо писали раније, наводећи као примере католиконе Милешева, Морача и Ариља³⁸.

Чини се да наведене архитектонске паралеле могу указивати како на присуство генетских веза у развоју руске и српске архитектуре, тако и на креативно стваралаштво талентованих мајстора нових архитектонских композиција и новог архитектонског језика који комбинује технике домаћег и страног градитељства и даје идеје о слици идеалног храма.

Ариадна Воронова

(Православни Свјато-Тихоновски универзитет, Москва)

ФОРМА ШАТРА В РУССКОЙ АРХИТЕКТУРЕ XVI ВЕКА И НЕКОТОРЫЕ
ВОПРОСЫ ОБ ЭТОЙ ФОРМЕ В СЕРБСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Новые данные о происхождении русских шатровых церквей за последние годы были выявлены ведущими российскими специалистами; издания ранее не публиковавшихся архивных изысканий позволили сделать глубокие обоснованные выводы об истоках и причинах возникновения столь уникального явления – не только в русской, но и в европейской архитектуре. Все подобные храмы строились по заказу великих князей или местных властителей, и по этому признаку их можно считать аналогами сербских задужбин. По хронологии возникновения памятников русской шатровой архитектуры XVI века первой является церковь Вознесения в селе Коломенском, построенная по случаю рождения царского наследника, предположительно, итальянским зодчим Пьетро Аннибале. Апогей шатровой архитектуры эпохи царя Ивана Грозного представляет собор Покрова на Рву (Василия Блаженного), сооруженный в честь военных побед, с целью воплотить в архитектуре идею мемориального сооружения. Согласно новейшим исследованиям, зодчими собора не могут считаться, как было принято ранее, русские мастера Барма и Постник. Строители собора были проникнуты креативными идеями Ренессанса, умели создавать распространенные в Европе планы идеальных центрических многочастных сооружений, свободно оперировать готической и романской традицией. Собор знаменует собою начало развития в России архитектурного типа многопрядельного центрического храма и новые принципы декорации с превращением поверхности в сплошное декоративное поле. Уникальность символики храма состояла в том, что он являл собою образ Иерусалима, «храма-города», включая древний чин «Шествия на осляти» в день праздника Входа Господня в Иерусалим, ежегодно совершаемый с участием великого князя и патриарха.

Столь значимые сооружения, как церковь Вознесения в Коломенском и собор Покрова на Рву, вызвали появление множества шатровых храмов по всей Руси. К их числу относятся такие знаменитые царские храмы как церковь Усекновения главы Иоанна Предтечи в Дьякове и церковь Преображения в Острове, а также ряд других, менее известных храмов: церковь Никиты Мученика в селе Елизарово близ

³⁸ А. Воронова, *И постави кнез цркву свету»: заједничке карактеристике архитектуре руских и српских задужбина у XIII веку*, Ниш и Византија XVIII, Ниш 2020, 323.

Переславля, Борисоглебский собор в Старице, церковь-колокольня в честь Распятия Господня в Александровой Слободе, храм Петра митрополита в Переславле, церковь Рождества Христова в Беседах, Богоявленская церковь в селе Красном близ Костромы, и другие.

Некоторые средневековые храмы западноевропейской романики с повышенным объемом над центральной частью, осеняющим пространство алтаря, имеют сходную композиционную организацию, как, например, однефные церкви с алтарной колокольней, распространенные в некоторых районах Словении, Австрии и Германии, в небольших сельских церквях. Акцентирование подкупольного средокрестия башнеобразным объемом встречается и в ранних памятниках рашской архитектуры, а в более поздний период – в шатровых завершениях некоторых храмов Сербии и Боснии.